

Śmiertelne skutki przemocy rówieśniczej — przegląd i analiza zagadnień

Artykuł prezentuje przegląd i analizę ważniejszych zagadnień zjawiska krzywdzenia rówieśniczego (peer abuse), ze szczególnym uwzględnieniem przypadków ze skutkami śmiertelnymi. Na krzywdzenie rówieśnicze składa się: a) krzywdzenie przez rodzeństwo (sibling abuse), zwykle, stanowiące integralną część przemocy w rodzinie; b) krzywdzenie przez dzieci i młodzież w kontekście instytucjonalnym (szkoła, instytucje opiekuńcze, medyczne, organizacje sportowe, artystyczne, religijne itp.) oraz c) przypadki krzywdzenia spoza wymienionych kontekstów środowiskowych, kiedy nieletni sprawca atakuje ofiarę—dziecko w przypadkowych bądź zaplanowanych okolicznościach. Omówione zostaną główne formy krzywdzenia rówieśniczego (prześladowanie psychiczne, przemoc fizyczna, wykorzystanie seksualne), a także zróżnicowane rodzaje i okoliczności krzywdzenia, powodujące śmiertelne skutki, tzn. zabójstwo, morderstwo, samobójstwo oraz próby samobójcze z towarzyszącą im traumą.

Morderstwo, które wstrząsnęło światem

12 lutego 1993 roku, w Wielkiej Brytanii, dwuletni James Bulger został uprowadzony, torturowany, seksualnie wykorzystany, a następnie brutalnie zamordowany przez dwóch jedenastoletnich chłopców (Sharratt 1993). James był pod opieką mamy w sklepie, skąd na moment się oddalił. Wtedy podeszło do niego dwóch chłopców. Wzięli go za rękę i spokojnie wyprowadzili w nieznaną.

Chłopcy postępowali zgodnie z planami, które wcześniej wspólnie uzgodnili. Prowadzili wystraszonego, zmęczonego i zmarznętego chłopczyka około 4 kilometry, do odosobnionego miejsca, w którym zaplanowali dokonanie zbrodni. W czasie tej wędrówki, mały James był poważnie raniony w głowę i twarz, a także straszony wrzuceniem i utopieniem w kanale. Płaczące, ranne dziecko

zauważyło wielu ludzi, z których niektórzy pytali jego „opiekunów”, co się stało. Chłopcy odpowiadali, że małe zgubił się, uderzył, a oni właśnie idą z nim do domu. Zaprowadzili go jednak do opuszczonej hali przy węźle kolejowym. Tam, przez długi czas, fizycznie go torturowali oraz wykorzystywali seksualnie. Następnie uderzali jego głowę kamieniami, ceglami oraz dziesięciokilogramowym łomem. W końcu położyli zmasakrowane ciało Jamesa na pobliskich torach kolejowych, tuż przed nadjeżdżającym pociągiem, pozorując wypadek.

Przepełnione kołami pociągu ciało, poszukiwanego w całym mieście chłopczyka, znaleziono po dwóch dniach. Policyjne śledztwo szybko ustaliło podejrzanych sprawców, odnajdując na kamerach przemysłowych w sklepie sfilmowany moment uprowadze-

nia. Nieznanych sprawców, pokazywanych we wszystkich kanałach telewizyjnych, rozpoznała kobieta, która wiedziała, że obydwoj byli tego dnia... na wagarach. Chłopców ujęto, a dalsze analizy policyjne wykazały na ubraniach podejrzanych różnorodne ślady z miejsca zbrodni (w tym ślady krwi Jamesa). W trakcie przesłuchań, chłopcy dość dokładnie opowiedzieli większość szczegółów swojej zbrodni oraz prowadzące do niej przygotowania. Analizy patologów wykazały, że James zmarł przed położeniem go na tory, wskutek zadanych mu, wielokrotnych ciosów w głowę (kilkanaście pęknięć czaszki), z których każde mogło być śmiertelne.

Opinia publiczna Wielkiej Brytanii i wielu innych krajów (bowiem morderstwo szeroko komentowały światowe media) była wstrząśnięta, nie tylko wyjątkową brutalnością sprawców, ale przede wszystkim ich młodym wiekiem. Trudno było uwierzyć i pojąć, że jedenastoletnie dzieci zdolne były do tak makabrycznej zbrodni. Nawet doświadczeni policjanci, śledczy, prokuratorzy i sędziowie domagali się wyjątkowo surowego ukarania młodocianych sprawców oraz potraktowania ich w procesie sądowym jak dorosłych. Oznaczało to konieczność odpowiedniej i niezbędnej do tego zmiany prawa, którą przeprowadzono. Badania biegłych psychologów i psychiatrów wykazały, że chłopcy byli poczytalni w chwili morderstwa oraz posiadali wystarczający poziom rozwoju poznawczo-moralnego do rozumienia popełnionych czynów.

Obrońcy chłopców twierdzili jednak inaczej. Wprawdzie nie podważali opinii bie-

głych, jednak wiek chłopców uznawali za okoliczność łagodzącą. Prawdopodobnie z powodu ich postawy ukryto przed opinią publiczną szczegóły dotyczące wykorzystania seksualnego dziecka oraz opinie biegłych, wyrażających poważne zaniepokojenie tym właśnie aspektem sprawy.

Mordercy Jamesa sądzeni byli jak dorośli i choć nie przyznali się do żadnego ze stawianych im zarzutów, stali się najmłodszymi skazanymi za morderstwo w XX wieku. W czasie ich pobytu w więzieniu, na różnych szczeblach władzy, kilkakrotnie podejmowano próby związane z przedłużeniem kary odosobnienia, ale też z drugiej strony — protestowano przeciwko niehumanitarnemu traktowaniu i osądzeniu chłopców w sprzeczności z prawami dziecka.

Niedawno, dorośli już sprawcy opuścili więzienie, otrzymując dokumenty ze zmienioną tożsamością oraz możliwość wyjazdu *incognito* do innego kraju. Okazało się jednak, że wkrótce po opuszczeniu więzienia jeden z nich ponownie złamał prawo. Policja odkryła w jego komputerze pornografię dziecięcą. Otworzyło to na nowo akta sprawy sprzed kilkunastu lat i dyskusje profesjonalistów. Trwa debata dotycząca trafności diagnozy biegłych i postawy obrońców, motywów ukrywania części najbardziej drastycznych elementów zbrodni (w tym wykorzystania seksualnego) oraz zbyt krótkiego wymiaru kary za najcięższe zbrodnie, popełniane przez osobników psychopatycznych, o nikłej szansie na resocjalizację, a stanowiących duże zagrożenie dla bezpieczeństwa innych.

Krzywdzenie rówieśnicze a krzywdzenie dziecka

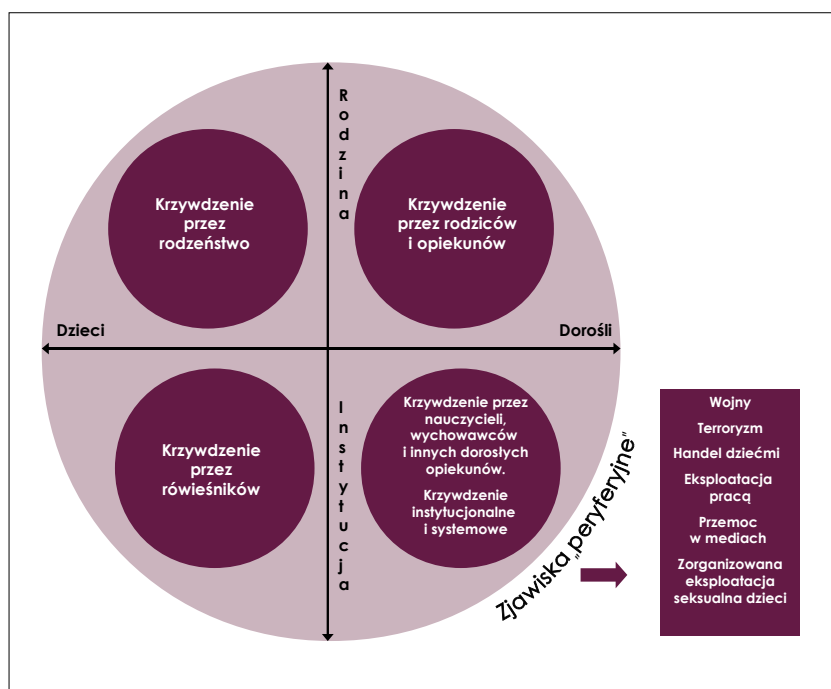
Zagadnienia krzywdzenia i przemocy rówieśniczej, stosunkowo niedawno znalazły swoje trwałe i znaczące miejsce w dziedzinie badań nad zjawiskiem krzywdzenia dziecka.

Należy zauważyć, że o krzywdzeniu rówieśniczym nadal mówi się głównie w kontekście przemocy i mobbingu (*bullying*) w szkole, często marginalizując inne konteksty środowiskowe, w których

dochodzi do krzywdzenia „dzieci przez dzieci”. Krzywdzenie przez rodzeństwo rozpatruje się zwykle w kontekście przemocy domowej, a inne przypadki, różnorodnych napaści i ataków nieletnich na dzieci, jako akty przestępcze (Ambert 1994).

Tymczasem, stosując Taksonomię Krzywdzenia Dziecka (Piekarska 2000), można porządkować ten problem, wskazując obszary życia dziecka, niosące ryzyko krzywdzenia nie tylko przez osoby dorosłe, lecz także równoletnie bądź nieco starsze (z perspektywy prawa — nieletnie).

Rys. 1. Taksonomia Krzywdzenia Dziecka.

Taksonomia ukazuje obszary ryzyka krzywdzenia w różnorodnych środowiskach funkcjonowania dziecka:

- 1) w rodzinie (bliskiej i dalszej): a) przez dorosłych i b) przez dzieci — rodzeństwo;
- 2) w instytucjach edukacyjno-opiekuńczych i leczniczych: a) przez dorosłych opiekunów i b) przez rówieśników oraz
- 3) w szerokim, kontekście społecznym, zwanym też systemowym.

Jak ilustruje to model, dziecko potencjalnie narażone jest na różnorodne doświadczenia krzywdzenia w każdym z opisanych

środowisk, przy czym doświadczenia te potencjalnie mogą i w praktyce często ze sobą współwystępować.

Model umożliwia ukazanie zróżnicowanych środowiskowo zagrożeń krzywdzeniem, ale też identyfikuje ich sprawców z rozróżnieniem na dorosłych i dzieci. Pozwala na eksplorowanie tradycyjnie ignorowanych czy bagatelizowanych pozarodzinnych kontekstów krzywdzenia dziecka oraz pełne włączenie do badań zjawiska problemu krzywdzenia przez rówieśników (*peer abuse*), we wszystkich możliwych kontekstach: rodzinnym, instytucjonalnym oraz peryferyjnym i systemowym.

Czy krzywdzenie rówieśnicze (*peer/sibling abuse*) to krzywdzenie dziecka (*child abuse*)?

Ta kwestia, z pozoru tylko prosta, wymaga osobnej uwagi i analizy, bowiem przysparza dużo problemów zarówno specjalistom zajmującym się zagadnieniem, jak też organom ścigania i wymiarowi sprawiedliwości.

Krzywdzenie rówieśnicze definiowano do niedawna jako intencjonalne zadawanie urazów psychicznych, fizycznych czy wykorzystanie seksualne przez osobnika (dziecko lub nastolatka), kilka lat (zwykle około 5) starszego od swojej ofiary. W ostatnich latach, pod wpływem wyników badań naukowych oraz praktyki, poszerzono kryterium definicyjne, dotyczące cech napastnika. Okazało się bowiem, że nie tylko różnica wieku, lecz także różnica siły i władzy w relacji stanowi kryterium krzywdzenia rówieśniczego. Na tym jednak nie koniec niejasności.

Kolejnym problemem jest ustalenie, czy krzywdzenie rówieśnicze traktować można na równi z krzywdzeniem dziecka. Jednym z ważniejszych precedensów sądowych

w tej kwestii (poza wcześniejszą sprawą morderstwa Jamesa Bulgera), stał się przypadek 13-letniego chłopca ze USA, który brutalnie „bawiąc” się ze swym kilkuletnim kuzynem (chłopiec bił, kopał oraz uderzał dziecko niebezpiecznym narzędziem), spowodował jego obrażenia, ze skutkiem śmiertelnym. Pomimo wieku napastnika i ofiary, przypadku nie potraktowano jak przemocy rówieśniczej czy krzywdzenia rodzeństwa, lecz uznano i dalej osądzono jako umyślne spowodowanie śmierci i krzywdzenie dziecka (*child abuse*), które z definicji zakłada intencjonalność popełnionych czynów.

Zasygnalizowane problemy nie znalazły jak dotąd ostatecznych rozstrzygnięć i traktowane są w sposób zróżnicowany, w różnych krajach i konkretnych przypadkach (Brookman, Nolan 2006). Niewątpliwie szczególnie brutalność sprawców i śmiertelny skutek krzywdzenia ma w tych sprawach zasadniczy wpływ na ich kwalifikację kryminalną i prawną.

Uwarunkowania, przejawy i okoliczności krzywdzenia rówieśniczego ze skutkiem śmiertelnym

Jak przedstawia Model Taksonomii Krzywdzenia Dziecka, przemoc dzieci wobec dzieci występować może w kilku obsza-

rach ich życia i funkcjonowania: w rodzinie, instytucji/organizacji edukacyjno-opiekuńczej oraz w innych okolicznościach.

Przemoc w rodzinie — krzywdzenie między rodzeństwem

Przemoc i krzywdzenie w rodzinie zdarza się między rodzeństwem biologicznym, przyrodnim oraz spokrewnionym (rodzeństwo „cioteczne”, kuzyni itd.), ale też między rodzeństwem niespokrewnionym, tworzącym nową, zrekonstruowaną rodzinę, do której oboje rodzice wnoszą swoje potomstwo z poprzednich związków. Do najbar-

dziej typowych, a zarazem powszechnych, form przemocy i krzywdzenia w wymienionych przypadkach zalicza się przemoc fizyczną i psychiczną (w tym dokuczanie, a nawet prześladowanie), ale też nierzadko — wykorzystywanie seksualne.

Znacząca większość przypadków krzywdzenia rodzeństwa ma umiarkowane natę-

żenie i traktowana jest w kategoriach „trudności wychowawczych”. Dochodzi do niej na skutek rywalizacji o uczucia i uwagę rodziców (np. kiedy na świat przychodzi nowe dziecko) oraz „walki” dzieci o różnorodne dobra materialne (zabawki, prezenty, dostęp do komputera czy przestrzeń w pokoju). Do poważniejszych konfliktów dochodzi między rodzeństwem (obydwu płci) w okresie adolescencji, w przypadkach rywalizacji o partnerów czy pozycję w grupie rówieśniczej.

Wykorzystywanie seksualne rodzeństwa przybiera różnorodne formy. Mamy tu do czynienia z wykorzystywaniem seksualnym, wykorzystywaniem o podłożu pedofilnym oraz przypadkami kazirodztwa. Każda z kategorii zagrożona jest bezpośrednimi oraz odległymi i trwałymi traumatycznymi skutkami, w szczególności próbami samo-

bójczymi czy samobójstwem ofiar wykorzystania (Finkelhor 2007; Oates 1996).

Analiza stosunkowo rzadkich przypadków krzywdzenia rodzeństwa ze skutkiem śmiertelnym wskazuje na kilka wiodących okoliczności, prowadzących do śmierci jednego z dzieci (zwykle młodszego lub słabszego). Do takich sytuacji należą:

- brutalne „zabawy” (niekiedy także o charakterze wykorzystywania seksualnego), z elementem sadyzmu,
- sprowokowanie czy zmuszenie do wykonania niebezpiecznej czynności (np. skok z dużej wysokości, zażycie jakiegoś środka itp.),
- bójka lub napaść (często z niebezpiecznym narzędziem, którym zadawane są śmiertelne obrażenia), spowodowane konfliktem.

Przemoc i krzywdzenie rówieśnicze w instytucjach

W kontekście instytucjonalnym, najbardziej rozpowszechniona jest przemoc i krzywdzenie rówieśnicze w szkołach, instytucjach opiekuńczych (np. domy dziecka, internaty, kolonie i obozy) oraz w organizacjach oferujących inne zajęcia, np. sportowe czy artystyczne. W przypadku szkół mówi się wręcz o endemicznym natężeniu agresji i przemocy w relacjach rówieśniczych.

Badaniereprezentatywneprzeprowadzone przez CBOS (2006), z udziałem 3 085 uczniów oraz 900 nauczycieli, pokazały, że jedna trzecia badanych, tzn. 32% uczniów oraz 34% nauczycieli uważa przemoc w szkole za poważny problem. Dwa lata później, zbliżone wyniki dotyczące rozmiarów i charakteru przemocy w szkole, zaprezentował Czapieński (2008). Potwierdzają one wcześniejsze trendy, jednocześnie wskazując tendencje wzrostowe, zarówno w natężeniu, jak i rozległości zjawisk przemocy i krzywdzenia rówieśniczego w polskich szkołach.

Niepokojące fakty wskazano też w innych badaniach, z których wynika, że stosunkowo wysoki procent agresywnych zachowań uczniów (w tym agresji przeciwko rówieśnikom) należy do kategorii poważnych przestępstw kryminalnych (Libiszowska-Żółtkowska, Ostrowska 2008). Są to kradzieże, podpalenia, niszczenie cudzego mienia, pobicia, gwałty, a nawet zabójstwa.

Do szczególnie niebezpiecznych zjawisk przemocy rówieśniczej w instytucjach edukacyjno-opiekuńczych należy mobbing (*bullying*). Większość autorów ocenia jego rozmiary jako znaczne. W szkołach podstawowych i gimnazjach mobbingu doświadcza około jedna trzecia uczniów, w szkołach średnich od kilku do kilkunastu procent. Konsekwencje każdego mobbingu są poważne, a w skrajnych przypadkach jest to śmierć ofiary z rąk napastników, spowodowana obrażeniami na skutek przemocy fizycznej, psychicznej i/lub gwałtu. Nierzadko mobbing doprowadza do traumy i PTSD, czyli emocjonalnego wynisz-

czenia ofiary, załamania psychicznego, depresji, a w konsekwencji prób samobójczych czy samobójstwa, nazwanego *bullycide*, czyli spowodowanego mobbingiem (Hyman, Snook 1999; Marr, Field 2001; Olweus 1998; Piekarska 2010).

Do największych z dotychczas przeprowadzonych badań nad skutkami mobbingu w szkole należy międzynarodowy projekt porównawczy, przygotowany i koordynowany przez Temple University w USA (Hyman i in. 2002). W programie udział wzięło ponad 20 krajów ze wszystkich kontynentów, a ogółem zbadano ponad 20 tysięcy osób. Retrospektywnie pytano młodych ludzi (w wieku od 18 do 25 lat) o ich szkolne doświadczenia z przemocą oraz ich traumatyczne skutki. Do najbardziej typowych, a zarazem dotkliwych przejawów uczniowskiego dokuczania, dręczenia i prześladowania, należały niemal wszystkie sytuacje, w których stosowano terror psychiczny, tzn. wyśmiewanie, upokarzanie, straszenie, izolowanie. Przemoc fizyczna, choć rzadsza, oceniana była przez badanych, jako równie dotkliwa (Hyman i in. 2004).

Wyniki wstępnych analiz zaskoczyły badaczy zarówno rozmiarami, jak i natężeniem traumatycznych skutków szkolnego mobbingu. Około 10% badanych cierpiało w szkole na poważne, kliniczne symptomy traumy, a jeden na stu — na zespół stresu potraumatycznego, PTSD, spowodowanego głównie przemocą rówieśników. Były to osoby zakwalifikowane do klinicznej grupy wysokiego ryzyka, bowiem ich zaburzenia psychiczne zagrażały nie tylko im samym, ale też w przypadkach odczuwania agresji i fantazji o zemście — bezpieczeństwu innych (Hyman i in. 2004).

Cytowane badania wskazują, że za szczególnie traumatyczne badani uważali takie sytuacje szkolnego mobbingu, w które zamieszany był nauczyciel lub wychowawca. Z dodatkowych, narracyjnych opisów tych sytuacji wynika, że rola pedagogów nie

ograniczała się do bierności (np. braku interwencji), ale często miała charakter aktywnej inicjacji lub przyzwolenia czy akceptacji mobbingu. Jest to ważne odkrycie, pozwalające lepiej zrozumieć sytuację zaszczutego ucznia (syndrom ucznia wyalienowanego), który utracił zaufanie do dorosłych i rówieśników oraz nadzieję na przerwanie mobbingu „bierze sprawy w swoje ręce”, brutalnie „wymierzając sprawiedliwość” obwianym o swoją krzywdę i cierpienie (Marr, Field 2001; Piekarska 2008; Piekarska 2010).

Do takich okoliczności zaliczyć można strzelaniny w szkołach USA, a w ostatnich latach także Europy, z powodu których dochodziło do śmierci wielu postrzelonych ofiar (uczniów, ale też nauczycieli), a także samych napastników, popełniających w końcowej fazie aktu terroru samobójstwo (Langman 2009). Przykładem z polskiej szkoły jest niedawny atak nożem, dokonany przez mobbingowaną gimnazjalistkę, na koleżankę z klasy. Ofiara ataku doznała ciężkich obrażeń, w ocenie ratujących ją lekarzy bezpośrednio zagrażających życiu (Życie Warszawy 2010).

Analiza przypadków krzywdzenia rówieśniczego w kontekście instytucjonalnym, zakończonych śmiercią dziecka (zabójstwem, morderstwem oraz samobójstwem) na skutek przemocy innego dziecka czy grupy dzieci lub osób niepełnoletnich, pozwala na wyodrębnienie kilku, głównych form i okoliczności takich zdarzeń. Należą do nich:

- sytuacje krytycznej eskalacji mobbingu, najczęściej przez grupę, w formie: a) przemocy psychicznej, np. publiczne upokorzenie i ośmieszenie, fałszywe oskarżenie, wykluczenie i całkowita izolacja itp., b) przemocy fizycznej, np. ciężkie pobicie, duszenie, topienie itp., c) wykorzystywania seksualnego, np. brutalny gwałt, gwałt zbiorowy, gwałt z użyciem niebezpiecznych narzędzi i substancji użytych do penetracji waginalnej i/lub analnej;

- bójka lub napaść spowodowane konfliktem bądź próbą wymuszenia dóbr materialnych czy posłuszeństwa oraz niesprokowany, „przypadkowy” atak, zwykle z użyciem niebezpiecznego narzędzia, którym zadawane są śmiertelne obrażenia;
- zaplanowane zabójstwo, zemsta oraz precyzyjnie przygotowane akty terroru, np. szkolne strzelaniny czy atak z użyciem innych, niebezpiecznych narzędzi.

Warto dodać, że w większości omówionych sytuacji istotną rolę odgrywały: alkohol oraz narkotyki, a także wzorowanie się młodocianych sprawców na brutalnych obrazach i treściach medialnych. Część z nich pochodzi z filmów fabularnych lub

gier komputerowych, zawierających sceny przemocy, ale pozostałe dotyczyć mogą materiałów filmowych, zamieszczanych na Internecie (np. na portalu Youtube). Do takiej sytuacji należała między innymi sprawa mobbingu rówieśniczego wobec Ani, uczennicy gimnazjum, w Polsce, w roku 2008. Koleżdy ze szkoły nagrali na telefon komórkowy, a następnie opublikowali w Internecie sceny rzekomego gwałtu dokonanego na Ani. Dziewczynka na skutek przeżytej traumy, wstydu i upokorzenia popełniła później samobójstwo. Warto przy okazji zauważyć, że to właśnie od tej sprawy problem mobbingu rówieśniczego oraz jego poważnych i niebezpiecznych skutków został w Polsce zauważony przez opinię publiczną oraz profesjonalistów.

Krzywdzenie rówieśnicze poza rodziną i instytucjami

Szeroki kontekst społeczny („peryferyjny” w stosunku do centralnych obszarów życia dziecka, takich jak rodzina oraz instytucje opiekuńczo-edukacyjne) zawierają potencjalne okoliczności, w których dziecko czy nastolatek narażony jest na krzywdzenie rówieśnicze w sytuacjach przypadkowych czy losowych. Sytuacjami takimi są ataki grup o charakte-

rze przestępczym (w tym gangów: podwórkowych, dzielnicowych czy zorganizowanych na „wyższym” poziomie) oraz ataki osobników działających w pojedynkę. Sprawcami przemocy i krzywdzenia mogą być rówieśnicy znani ofierze bądź obcy. Wśród takich przypadków najczęstszymi formami przemocy ze skutkiem śmiertelnym są ciężkie pobicia i gwałty.

Uwagi końcowe

Zagadnienia krzywdzenia rówieśniczego, w tym przypadki zakończone śmiercią, stanowią ważną i obszerną kategorię w ramach całego obszaru zjawiska krzywdzenia dziecka. Jednocześnie, jak wykazano, wiele z problemów nie do końca zostało ostatecznie uporządkowanych czy rozstrzygniętych w sensie konceptualnym lub/i empirycznym. Powoduje to, że niektóre kategorie przemocy rówieśniczej czy okoliczności śmierci spowodowanej przez rówieśników (rodzeństwo, kolegów ze szkoły lub osoby obce) nie stano-

wią kategorii rozłącznych, a także są nieco inaczej rozumiane i klasyfikowane przez psychologów, kryminologów czy prawników.

Ponieważ złożone zagadnienia przemocy rówieśniczej są stosunkowo nowym nurtem zainteresowań specjalistów, można liczyć, że w niedalekiej przyszłości doczekamy się badań, które rozwiną tę tematykę z korzyścią dla nauki oraz tak niezbędnej praktyki psychologicznej, w pracy z dziećmi i młodzieżą, w tym przede wszystkim skutecznej interwencji, terapii oraz profilaktyki.

The paper focuses on key aspects of peer abuse, with particular consideration of cases resulting in death. Peer abuse includes a) sibling abuse, typically an integral part of domestic violence, b) abuse by children and youth in an institutional context (school, child-care institutions, medical facilities, sporting, artistic and religious organizations, etc.), as well as c) cases of abuse outside of the listed environmental contexts, when underage perpetrator attacks child-victim under coincidental or planned circumstances. Three main forms of peer abuse are being discussed (psychological persecution, physical violence, sexual abuse), along with different types and circumstances of abuse resulting in death, i.e. homicide, murder, suicide and suicide attempts with associated trauma.

Literatura

- Ambert A.M. (1994), *A qualitative study of peer abuse and its effects: theoretical and empirical implications*, *Journal of Marriage and the Family*, 56, s. 119–130.
- CBOS (2006), *Raport o przemocy w szkole*, Warszawa: Wydawnictwa Centrum Badania Opinii Społecznej.
- Brookman F., Nolan J. (2006), *The Dark Figure of Infanticide in England and Wales: Complexities of Diagnosis*, *Interpersonal Violence*, 21(7), s. 869–889.
- Czapiński J. (2008), *Diagnoza Szkolna. Przemoc i inne problemy w polskiej szkole. Raport z badań*, www.szkołabezprzemocy.pl
- Finkelhor D. (2007), *Wiktymizacja dzieci: perspektywa rozwojowa*, *Dziecko krzywdzone*, nr 3 (20).
- Hyman I., Snook P. (1999), *Dangerous Schools: What we can do about the physical and emotional abuse of our children*, San Francisco: Jossey-Bass.
- Hyman I., Kay B., Mahon M., Cohen I., Weber M. (2002), *A Cross National Study of Victimization of Students: Determining a Typology of Stressors and Symptoms*, unpublished manuscript, Temple University.
- Hyman I., Cohen I., Mahon M., Tabori A., Ateah C., Báguena M.J. (2004, July), *Bullying and Victimization in the Schools: A Preliminary Analysis of a Cross National Study*, paper presented to the APA annual convention, Honolulu.
- Langman P.F. (2009), *Why kids kill*, Palgrave: Macmillan.
- Libiszowska-Żółtkowska M., Ostrowska K. (2008), *Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Marr N., Field T. (2001), *Bullycide. Death at Playtime*, UK: Success Unlimited.
- Oates K. (1996), *The Spectrum of Child Abuse: Assessment, Treatment, and Prevention*, East Sussex: Taylor & Francis Psychology Press.
- Olweus D. (1998), *Mobbing — fala przemocy w szkole: jak ją powstrzymać*, Warszawa: Jacek Santorski i CO.
- Piekarska A. (2000), *Child Abusive Television. Proceedings of World Forum for Child Welfare and Protection, Sydney, Australia, Plenary Forum Address*, presentation: www.acwa.asn.au/wf2000/Papers/PIEKARSKA.ppt
- Piekarska A (2008), *Wszystkiego co najgorsze nauczysz się w szkole*, *Psychologia w Szkole*, nr 2, s. 19–29.
- Piekarska A. (2010), *Przemoc i trauma za szkolną bramą. Psychoprofilaktyka mobbingu rówieśniczego i złego traktowania przez nauczycieli*, w: G. Katra., I.E. Sokołowska (red.), *Rola i zadania psychologa w oświacie*, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Sharratt T. (1993, 2 November), *James Bulger murder*, London: The Guardian, www.guardian.co.uk/uk/1993/nov/02/bulger.tomsharratt.
- Życie Warszawy (12 października, 2010), *Gimnazjalistka, która zaatakowała nożem koleżankę trafiła do szpitala*.

O AUTORZE

ANNA PIEKARSKA pracuje na Wydziale Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego, pionierka badań i profilaktyki krzywdzenia dziecka w Polsce, jest krajowym i międzynarodowym ekspertem w tej dziedzinie. Wykłada zagadnienia przemocy w rodzinie, krzywdzenia dziecka w różnych kontekstach środowiskowych, mobbingu i traumy szkolnej oraz psychologię wychowawczą dla nauczycieli i rodziców. Pracowała kilkanaście lat na uniwersytetach w Australii i Nowej Zelandii. Jest autorem wielu publikacji i wystąpień naukowych, autorskich programów edukacyjnych w telewizji i radio, a także artykułów popularyzujących psychologię w znanych czasopismach.

Za wybitne osiągnięcia naukowe, dydaktyczne oraz ochronę dziecka przed krzywdzeniem, doktor Piekarska otrzymała prestiżowe nagrody krajowe i zagraniczne. Poza pracą akademicką, znana i ceniona jest jako doskonały wykładowca, prowadzący specjalistyczne wykłady, szkolenia i warsztaty psychologiczne dla różnych grup zawodowych w Polsce i za granicą.